

EL SEPULCRE MONUMENTAL DE L'ARQUEBISBE

JOAN D'ARAGÓ,

PATRIARCA D'ALEXANDRIA, A LA CATEDRAL
DE TARRAGONA

El presbiteri de la catedral de Tarragona aixopluga a la banda de l'epístola un magnífic sepulcre de marbre, sota l'armari mural que va custodiar el *Braç de Santa Tecla* d'ençà de 1321, data de l'arribada de la relíquia des d'Armènia. L'emplaçament dins l'espai més rellevant de la Seu, d'una banda, i que hi coincideixi amb l'expositor del testimoni corporal de la protomàrtir, de l'altra, no són fets fortuïts. Ambdós testimonien, com també ho fan també els elements que *decoren* el mausoleu, que estem davant d'un projecte molt ambiciós i erudit, concebut com a instrument d'uns propòsits que anirem desglossant al llarg d'aquest estudi.

Francesca Español Bertran · Historiadora de l'art
Fotografies: Rafael López Monné

La figura que presideix el sarcòfag evoca Joan d'Aragó, el fill dels reis Jaume el Just i Blanca d'Anjou, destinat des de la seva infantesa a la carrera eclesiàstica, un objectiu per al qual va ser preparat amb molta cura i que els fets confirmen que ell va assumir plenament, ja que fou un home d'una profunda espiritualitat. Sota la tutela del pare va desenvolupar un brillant *cursus honorum*, ja que va governar successivament les seus metropolitanas de Toledo (1320-1326) i Tarragona (1327-1334), assolint també el patriarcat d'Alexandria (1328), entre altres. La mort el va sorprendre el 19 d'agost de 1334, a El Pobo (Terol), al Regne d'Aragó, quan només tenia 33 anys. Formava part del seguici de la reina Elionor, la seva cunyada, que es dirigia a Ateca per tal de reunir-se amb Alfons XI de Castella, el seu germà.

Atès el període de l'any en què es va produir la mort, la distància existent fins al lloc de destí, i els usos funeraris habituals aleshores, el cadàver es degué embalsamar per tal d'afavorir el trasllat. Altrament, va caldre organitzar el seguici que havia d'acompanyar-lo. Un cop a Tarragona, es van celebrar les exèquies. Tot i que no disposem

de dades directes, va haver de ser un funeral adequat al rang del difunt. Devien ésser-hi presents el rei i la reina i, amb seguretat, els infants Pere i Jaume, els fills del primer i nebots del finat, ja que la documentació ho certifica.

Tot i que la historiografia havia defensat que el mateix destinatari s'havia preparat el sepulcre monumental, una carta del rei, dirigida l'endemà de l'òbit als membres del capítol de la catedral, certifica que no va ser així. Per tant, inicialment es va procedir a una inhumació provisional. S'ignora on es localitzava, però el contenidor havia de ser senzill. Fou d'aquest receptacle d'on Blanca, la priora de Sixena i germana de l'arquebisbe, va sostreure el cadàver per endur-se'l al seu monestir. S'havia quedat durant la nit dins la catedral amb el pretext de resar per l'ànima del difunt, i va aprofitar tal circumstància per cometre el sacrilegi. Probablement la notícia no transcendí, però una carta del rei adreçada al seu primogènit, el futur Pere el Cerimoniós, datada el 12 de desembre de 1335, evoca aquest enutjós assumpte i la seva gravetat: la violació d'un enterrament per part d'un membre de la família reial.

◀ Sepulcre de l'arquebisbe Joan d'Aragó (+1334) i reliquiari mural del Braç de Santa Tecla. Presbiteri de la catedral de Tarragona

Santa Tecla

Sant Fructuós

Santa Isabel d'Hongria

Sant Lluís de França

Sant Lluís de Tolosa

El sepulcre

A la carta d'Alfons el Benigne tramesa als membres del capítol tarragoní, els recorda que l'arquebisbe havia disposat enterrar-se a la Seu (*ubi sua sepulturam elegit, assenyala*) i, d'acord amb aquesta voluntat, va emplaçar-los a endegar l'obra del sepulcre fratern. No sabem si aquest extrem figurava al testament que Joan d'Aragó havia dictat al castell d'Alforja l'any 1330. El document sembla haver-se perdut i no és possible avaluar en quins termes al·ludia a la seva inhumació. Amb tot, el germà reclamà per a l'enterrament una ubicació privilegiada (*in loco honorifico tumuletur*, remarca) i els fets confirmen que aquest desig es va acomplir plenament.

Les notícies sobre el procés d'obra són molt escadusseres. Només comptem amb una referència del 6 de setembre de l'any 1337 que informa del pagament a tres picapedrers per haver tret *les pedres que exiren de la on facien lo monument del Senyor Patriarca* i haver-les traslladat *prop la porta de les fonts*. La dada, si bé confirma que es treballava a l'arcsoli, no és conclouent respecte al grau d'enllestiment del sepulcre. En tot cas és una data a retenir.

Respecte la materialitat del mausoleu, un dels seus trets més singulars té a veure amb el material emprat. A la Tarragona medieval, els marbres de la *Tarraco* romana van ser reciclats en l'obra de la catedral i en el de les oficines que s'hi aparellaven, com ara el claustre; també en molts elements del seu mobiliari, entre els quals destaca el frontal dedicat a santa Tecla que presideix l'altar major. Al Tres-

cents l'espoli continuava. Si bé, pel que fa a aquest ús, el sepulcre de què tractem constitueix l'exemple conservat més rellevant, a través del rastre documental de dos monuments funeraris àulics quelcom posteriors, perduts, podem assabentar-nos de quin era el sistema de proveïment d'aquest material antic, tant a la ciutat com al territori circumdant. N'informen els instruments que tenen a veure amb l'obra dels destinats als pares de Pere el Cerimoniós: el d'Alfons el Benigne al convent franciscà de Lleida, i el de Teresa d'Entença (que finalment s'acabà executant en alabastre), als predicadors de Saragossa.

Al sepulcre episcopal tarragoní tots els elements que en formen part, compresa la seva arquitectura, són de marbre. Ateses les proporcions d'algun dels seus components, un dels quals la figura jacent, cal imaginar que el reciclatge va interessar peces romanes de gran magnitud, amb les dificultats tècniques que obligadament se'n derivaren. Es compon d'un sarcòfag de mida natural, recolzat sobre els cossos de dos lleons devoradors, més una bellíssima efigie funerària que descriurem més enllà. Cinc figuretes exemptes de màrtirs i sants, identificables pels seus atributs, complementen el mausoleu. Corresponen a sant Fructuós i santa Tecla, santa Isabel d'Hongria, sant Lluís de França i sant Lluís de Tolosa. Al fons de l'arc solí, folrat íntegrament amb lloses de marbre, s'hi emplaça l'usual relleu amb l'*elevatio animae*. El marbre s'ha emprat també en les peces que componen l'arc que delimita la façana exterior del sepulcre, als seus capitells i als pilarets que el flanquegen.

Atesa la immediatesa del monument episcopal respecte de l'armari-reliquiari de Santa Tecla, excavat a la mateixa paret, més amunt, també s'hi va intervenir aleshores amb l'objectiu d'unificar-los dins el parament mural. S'hi va simular una coberta a dues vessants, sota la qual s'hi aixopluguen el reliquiari mural i dos escuts. Al de l'esquerra hi figura la Tau; al de la dreta, les armes personals de l'arquebisbe que com veurem també van ser incorporades generosament al mausoleu episcopal.

Com ja hem apuntat, la documentació ha estat totalment avara pel que fa al procés d'obra, i també a l'hora de desvelar el nom de l'artífex que va conduir-lo. Estem davant d'un dels monuments funeraris més rellevants de la Catalunya del Tres-cents i fins ara no comptem amb cap dada directe enllà de les invocades. Amb tot, les seves característiques permeten suggerir un hipotètic candidat. Ens referim a l'enigmàtic Pere de Guines, un mestre francès que es va instal·lar a Tarragona vers 1344 (aquell any hi comprà una casa) procedent del Regne de Mallorca, on s'atesta la seva presència per primer cop l'any 1325. El seu cognom apunta, però, una procedència més llunyana.

Es tractaria d'un apel·latiu d'origen corresponent a Pas-de-Calais, que fou epicentre del comtat medieval del mateix nom. Per la data d'arribada, l'escultor s'aparella a altres col·legues francesos que van desembarcar a Catalunya a partir de 1300, copant els encàrrecs més llaminers del mercat artístic. Joan de Tournai, Pere de Guines i Aloi

de Montbrai destaquen dins d'aquest conjunt d'artífexs per la posició que assoliren respecte de la monarquia. Pere el Cerimoniós contractà independentment els dos darrers per dur a terme diversos sepulcres familiars, i l'any 1340 els reclamà a ambdós per executar l'obra del seu al monestir de Poblet. Eren professionals prestigiosos i el rei se'n servia per materialitzar les empreses sobre les quals s'havia de sustentar la memòria dinàstica.

L'interès de Pere de Guines en relació al sepulcre de Joan d'Aragó rau precisament en aquest reconeixement professional i també en el fet que, aleshores, freqüentava la ciutat de Tarragona i espoliava els seus marbres antics. Precisament aquesta familiaritat amb el marbre com a material escultòric constitueix un argument més dins d'aquesta hipòtesi. Ho confirma la documentació referent al sepulcre d'Alfons el Benigne, als franciscans de Lleida, que va esculpir íntegrament amb aquest material. Un llarg document comptable n'informa a bastament. No solament s'hi registren les despeses generades per l'obra; també ens fa saber que, per obtenir-lo, l'escultor va recórrer a les restes que perviuen de l'antiga *Tarraco* dins la ciutat medieval. Cal deduir que aquest mateix recorregut va poder afavorir l'ús massiu de marbre al mausoleu episcopal.

No podem descartar que troballes futures bandegin la hipòtesi que presentem, plantejada ja en el seu moment per Joan Serra Vilaró, però a hores d'ara cal admetre que és la més versemblant entre les possibles.

Epitafi de Joan d'Aragó al frontal del sarcòfag. L'emmarca una sanefa vegetal que incorpora escuts amb la Tau, emblema de l'església tarragonina, i amb les armes privatives del prelat

El creador material del monument funerari de l'arquebisbe Joan d'Aragó va plasmar amb excel·lència allò que l'autor intel·lectual del projecte havia ideat. Al sepulcre no hi ha res gratuït. Ni el marbre, una pedra elegant segons la cataloguen els clients de qualitat a la baixa edat mitjana, ni la seva posició privilegiada dins la catedral (la zona presbiteral), ni el contingut de l'epitafi, ni els bells caràcters epigràfics amb els quals s'ha plasmat aquest text sobre el frontal del sarcòfag, etc. El sepulcre és el receptacle d'una despulla episcopal, sí, però alhora la memòria d'un infant reial que va destacar per la seva espiritualitat, una espiritualitat observada i admirada pels seus contemporanis i a través de la qual es vinculà als membres del llinatge que havien experimentat abans d'ell aquesta mateixa pulsio. Perquè la presència al sepulcre de les efigies de santa Elisabet d'Hongria (germanastre de la reina Violant, la segona esposa de Jaume el Conqueridor), del rei sant Lluís de França (consogre del Conqueridor, i oncle avi de Blanca d'Anjou, la seva mare) i de sant Lluís, el franciscà consagrat bisbe de Tolosa (germà de Blanca,

i oncle del finat) expressen la pertinença de l'infant Joan d'Aragó a una *Beata Stirps*, és a dir, a una dinastia santa dins la qual no podem descartar que es perseguís incorporar-lo com a membre titular, de ple dret, quan es va concebre el seu sepulcre.

Dit això, és obvi que aquestes imatges que envolten i acompanyen el simulacre episcopal que presideix el sarcòfag no hi són per atzar, un fet extensiu a les figures de san Fructuós i de santa Tecla, integrades també dins d'aquesta galeria hagiogràfica. La segona, perquè ultra evocar el seu indiscutible patronatge respecte de l'església tarragonina, tractant-se d'un escenari funerari, també hi assumeix el paper intercessor en la *commentatio animae* del difunt que li atorguen els textos litúrgics. La mateixa raó que justificarà, anys a venir, la seva presència *pictòrica* a l'àrea contigua a l'ossera de l'arquebisbe Pere de Clasquerí (+1380), a la capella dels Sastres, aquí acompanyada de sant Pau.

Pel que fa a Fructuós, perquè encapçala la genealogia episcopal tarragonina, dins la qual, segons ho recorda l'epitafi, Joan d'Aragó excel·lí per les virtuts que el van decorar. Aquesta comuna pertinença a l'Església Metropolitana se subratlla a través del pal·li visible sobre les casulles que vesteixen ambdues efigies. Es tracta d'un detall apòcrif en el cas de Fructuós, fidedigne pel que fa a Joan d'Aragó. Això no obstant, la llicència en el cas del primer esdevé fonamental a l'hora d'establir la connexió buscada entre l'un i l'altre pel creador intel·lectual del sepulcre. Fructuós morí màrtir, Joan d'Aragó, no, però sabem que es va sotmetre a penitències extremes, la via per accedir a la santedat dels confessors a la baixa edat mitjana. Ens ho recorda l'epitafi, però ho certifica una carta que li adreça el seu propi pare, advertint-lo dels riscos que aquestes mortificacions comportaven per a la seva salut. La identificació entre els dos prelats que se subratlla al sepulcre no era innocent, i probablement perseguia el que la posició del monument a l'àrea presbiteral, i els miracles operats per l'arquebisbe, invocats a l'epitafi, semblen corroborar: la voluntat de santificar-lo.

Com hem dit, el sarcòfag presenta al seu frontal un llarg epígraf en el qual es recorda l'ascendent àulic del personatge, la progressió del seu *cursus honorum*, les seves dots oratòries, el rigor de les penitències a les quals va sotmetre el seu cos i la generositat manifestada envers la cartoixa de Scala Dei. El text conclou indicant el dia de la seva mort i recordant els miracles obrats pel personatge. La caixa de l'escriptura està emmarcada per una àmplia sanefa vegetal de pàmols, dins la qual s'hi han intercalat, alternats, escuts

amb la Tau, el signe de l'Església tarragonina, amb els que ostenten les armes privatives de l'arquebisbe: a l'esquerra del camper els pals d'Aragó; a la dreta, una constel·lació de flors de lis, l'emblema dels Anjou, el llinatge matern. Els mateixos emblemes reapareixen als dos escuts visibles damunt de la cavitat que aixopluga el sepulcre i al brodat que ribeteja la casulla que vesteix la figura jacent. Aquesta constel·lació heràldica explícita eficaçment la pertinença del monument a un membre del llinatge reial.

La figura jacent és una escultura superba. Està encarada cap a l'altar major de la catedral, una disposició absolutament ortodoxa, ja que ens recorda que el dia de la Resurrecció dels Morts el cos del difunt s'incorporarà mirant cap a l'epicentre litúrgic de l'església. Vesteix de pontifical i tots els elements reproduïts per l'escultor obeeixen als usos contemporanis, fins i tot els que podríem interpretar com a secundaris. S'escau amb les gemmes antigues emprades com a materials d'embelliment de la mitra (s'hi aprecien diversos camafeus encastats) i del segell que distingim al dit anular de la mà dreta de l'efígie. Aquí, amb l'usual cap romà masculí vist de perfil. Cal recordar en aquest context l'apreci manifestat per part dels clients de qualitat de la baixa edat mitjana respecte d'aquests materials. Figuren com a complement dels objectes litúrgics custodiats als tresors sagrats i dels de caràcter profà que van pertànyer a l'aristocràcia dels diversos estaments.

També s'acomoda estretament als dissenys contemporanis el bàcul decorat amb una Anunciació, reproduït a la dreta de la figura. Els

Figura jacent de Joan d'Aragó

El bellíssim rostre del difunt

Detall de la ma dreta de la figura jacent i del segell del dit anular que incorpora un camafeu

guants també repliquen els que es manufacturaven al Tres-cents. Fins i tot les plaques circulars metàl·liques, usualment esmaltades, que embellien el seu dors. El mateix pot afegir-se respecte de la indumentària i les sabates que calça. Cal destacar sobre la casulla la presència del pal·li privatiu de la dignitat metropolitana, al qual ja s'ha fet esment.

El rostre del difunt és extraordinari. És el d'un home jove, serè, amb una barba incipient i els ulls tancats, emmarcats per unes celles de les quals podem apreciar-ne les pilositats. Les qualitats que un artífex pot obtenir del marbre per mitjà de la tècnica es despleguen amb eloqüència en aquesta zona del sepulcre. Estem davant d'un exercici de virtuosisme plàstic inapel·lable que ens descobreix un extraordinari escultor.

Una nova imatge de Joan d'Aragó, vestida també de pontifical, agenollada, i amb les mans en oració, se situa al fons de l'arc solí. Encarna l'ànima del difunt en el moment de ser transportada per dos àngels vers la figura entronitzada de Déu Pare. Tot i que en aquest assumpte l'ànima acostuma a ser figurada com un personatge nu, a l'art català del Tres-cents tenim altres paral·lels en els quals la veiem pujar al cel, revestida, com aquí, amb els induments privatius del rang assolit pel difunt a la terra. Al retaule de sant Esteve de Gualter, a la Noguera, custodiat actualment al MNAC, hi tenim un exemple significatiu.

El creador intel·lectual del sepulcre

Molts dels elements del sepulcre que anem glossant s'acomoden al que la documentació ens revela sobre la biografia del personatge, molt especialment el contingut de l'epitafi, el ressò de determinades devocions, com ara la de sant Lluís de Tolosa (que ell va patrocinar fundant una capella d'aquesta advocació als franciscans de Tarrago-

na), i la pròpia aparença del rostre de la figura jacent, que s'acomoda a la pròpia d'un individu amb l'edat de l'arquebisbe, quan va morir. Aquest conjunt d'evidències, ultra les intencions que concorren en l'obra del monument i que ja hem anat apuntant, proven l'existència darrere el disseny del sepulcre d'un promotor informat, que, a més, li havia de ser proper. Com veurem, Arnau Sescomes reuneix tots aquests requisits.

Com s'ha dit, desconeixem el contingut del testament de Joan d'Aragó perquè el document, o no es conserva, o encara no s'ha trobat. Per contra, vam tenir la sort de localitzar una carta inèdita del rei Alfons el Benigne, datada l'any 1334, relacionada amb una important deixa del germà a la cartoixa d'Escaladei, en la qual s'identifiquen els marmessors que va elegir al dictar-lo. La labor s'encomanà a quatre eclesiàstics de distint rang, però de la seva absoluta confiança, un dels quals, Arnau Sescomes, aleshores bisbe de Lleida (1327-1335), i a la seva mort, el seu successor a l'arquebisbat de Tarragona (1335- +1346).

Alguns d'aquests personatges l'havien acompanyat durant la seva prelatura toledana, segons s'escau amb els canonges Gispert de Folcarà (*Jaçpertus Folcrandi*) i Guillem Riquer, detentors ambdós d'un brillant *cursus honorum*, el del primer construït a recer de la catedral gironina. El quart marmessor fou Guillem de Planils, que durant el govern de l'arquebisbe Arnau Sescomes consta com a ardiaca de Vila-seca (1334). Tots ells van conuiu amb Joan d'Aragó, coneixien la pulsio espiritual que l'inspirava, estaven familiaritzats amb els seus escrits i van escoltar moltes de les seves prèdiques. Guillem de Riquer fins i tot va poder aplegar-les. El manuscrit que les compila, conservat a l'arxiu capitular de València (Ms. 182), probablement hi va arribar de la seva mà abans del 1346, any de la seva mort, quan era paborde d'aquella catedral.

Detall del bàcul, símbol de la seva autoritat episcopal

És entre els integrants d'aquest cercle on s'ha de buscar qui projectà el sepulcre, i de tots ells Arnau Sescomes es revela com el candidat més idoni. A la Catalunya del Tres-cents fou un promotor de primer ordre. Durant els seus anys lleidatans va construir *ex novo* la capella de Jesús, contigua a la *Porta dels Fillols*. Probablement la va concebre com a espai funerari privatiu, però el seu trasllat a Tarragona va descartar aquest destí i va acabar convertint-se en panteó dels parents del bisbe que s'havien instal·lat a Lleida buscant els beneficis derivats de la seva tutela. A l'arribar a Tarragona impulsà l'erecció d'una nova capella a la banda de l'Epístola, al sector més proper a la porta major, que va dedicar a les Onze Mil Verges. És l'indret on finalment s'inhumà. Ultra aquestes iniciatives, els béns mobles que va atresorar, registrats escrupolosament a l'inventari redactat a la seva mort, reblen la seva categoria com a client de qualitat.

Per la seva privadesa amb Joan d'Aragó coneixia la seva espiritualitat, la solidesa de la seva formació teològica i l'aptitud oratòria desplegada a les seves prèdiques, ponderada fins i tot en una carta adreçada a l'infant Alfons pel papa Joan XXII, que el va tractar durant l'estada de l'infant a Avinyó, els mesos d'agost i setembre de l'any 1327. Eren qualitats que l'epitafi del frontal celebra en clau laudatòria: *sic dono scientiae infusae divinitus, et gratiae predicationis flouruit, quod nullus ejusdem aetatis in hoc ei similis crederetur*.

També forma part d'aquesta memòria textual el paràgraf on es recorden els miracles obrats pel difunt: *pro quo Deus tam in vita quam post mortem eiusdem est multa miracula operatus*. No era una referència qualsevol. Dins l'espai sagrat més eminent de la catedral, al frontal d'un mausoleu que constituïa un tot amb l'armari-reliquiari del *Braç de Santa Tecla*, s'anunciava que el seu destinatari, l'únic membre de la família reial inhumat a l'edifici, havia fet miracles. Participar d'aquesta potestat reservada als homes sants, agermanava

Relleu situat al fons de l'arc solí amb la pujada al cel de l'ànima de Joan d'Aragó

Joan d'Aragó amb els integrants de la *Beata Stirps* que li fan costat al sepulcre, però també amb els integrants d'aquesta galeria hagiogràfica que hi són pels seus lligams amb l'Església tarragonina. Singularment amb sant Fructuós, el bisbe martiritzat que inaugurarà la genealogia episcopal, en la qual Joan d'Aragó, postulat com a potencial *confessor*, s'inscriu de ple dret.

Quan un projecte artístic se significa com ho fa aquest, no es persegueix únicament dotar la despulla d'un receptacle adequat al rang del finat, sinó instrumentalitzar el moble i el seu contingut. Naturalment, el prestigi de l'Església s'incrementaria a l'incorporar un sant bisbe a l'episcopologi privatiu, una realitat que sembla estar implícita en la configuració del mausoleu. Atesa, però, la situació de la Tarragona baix medieval, hereva de la que es va consolidar amb la restauració cristiana al segle XII, no podem descartar que es persequessin igualment altres objectius, aquests més terrenals. El principal: convertir l'arquebisbe Joan d'Aragó, conjuntament amb santa Tecla, en aliats eficaços en la defensa del domini que detenia la Mitra a la ciutat i al seu territori, amortint a través d'aquests aliats espirituals els conflictes que poguessin sorgir amb la monarquia, ja que es tractava d'un senyoriu compartit.

Si el que acabem d'afirmar circumscriu l'arquebisbe Joan d'Aragó a l'esfera tarragonina, les qualitats que van significar-lo van tenir un ampli ressò i ho testimonia, entre altres, el paràgraf que li dedica Ramon Muntaner a la seva *Crònica* del qual ens empremem per concloure aquest recorregut sobre l'instrument monumental de la seva memòria: *Lo qual és un dels mellors crestians del món, així que en sa vida fa Déus vertuts per ell; e deu-ho fer, que ell és un dels pus gracioses prelats del món, així de preïcar com de totes ciències e de totes altres bones gràcies que hanc senyor bo e honest deu haver. Déus, per la sua mercè, lo hi mantenga.* ■